

АНЫҚТАМАЛЫҚ БАСЫЛЫМДАРДЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

Алуан түрлі мағлұматтарды іздестіру, жинап топтау, сақтау және тарату ісінде анықтамалық әдебиет орасан зор рөл атқарады. Оның қай түрінің болса да арнаулы бағыты, мақсаты болмай қоймайды: ол оқырманның қызмет бабында пайдаланатын немесе өз бетімен білім алатын құралы болып табылады. Анықтамалық әдебиеттердің түр-түрі көп, мазмұны да әрқилы болғанымен, бұларды ірі-ірі екі топқа бөлуге болады. Мұның бірі, ғылыми білімдердің жеке салалары жөніндегі анықтамалық кітаптар да, екіншісі – ғылым мен нақтылы істің (адамзат қызметінің) барлық салалары жөнінде мағлұматтар беретін, сол сияқты кешенді проблемаларды немесе проблемалар циклін (мәселелердің белгілі бір тобын) қамтитын энциклопедиялар (мәселелердің белгілі бір тобын) қамтитын энциклопедиялар. Анықтамалық кітаптардың басым көпшілігі бір жолғы (белгілі бір уақытқа арналмаған) басылымдар болып табылады; алайда олардың кейбіреулері мерзім сайын шығып тұрады. Бұған ірі энциклопедиялардың жылнамалары, санақ жинақтары мен саяси экономикалық жылнамалар т.б. жатады.

Көлемінің үлкен-кішілігі жағынан да, тақырыбының кеңдігі жөнінен де анықтамалық әдебиеттің қамту қауіметі орасан зор болады: бірнеше мың баспа табақтан құралған ірі-ірі энциклопедиялардан бастап, жаднама кітапшаларға дейін әдебиеттің осы түріне жатады. Соның ішінде энциклопедиялар мен сөздіктер ғылыми-анықтамалық басылымдардың негізгі түрлері болып саналады.

Сөздік – материалы негізінен әліпби ретімен орналасқан, әр ұғымның түсіндірмесі мен аудармасы т.б. берілген анықтамалық кітап. Сөз іріктеуі мен сипаты жағынан сөздіктер екіге бөлінеді: тіл сөздігі мен энциклопедиялық сөздік. Бұлардың да әрқайсысының әлденеше түрі болады.

Энциклопедиялық сөздік – анықтама құрал ретінде ғылыми жүйемен жасалатын күрделі сөздіктердің бірі. Энциклопедиялық сөздікте берілген термин – мақалалар әліпби ретімен орналасады. Бұл сөздікте қалың оқушы жұртшылыққа кітап, газет-журнал оқығанда, лекция тыңдағанда кездесетін, мағынасын түсіндіруді қажет ететін ғылым мен техниканың әр саласына байланысты ұғымдар мен терминдер, елді мекендер мен есімнамалар т.б. жайында өте қысқа деректер беріледі. Сондай-ақ онда тарихи оқиғалар, республикалар, өлкелер мен

облыстар, қалалар мен өндіріс орындары, мемлекет, қоғам қайраткерлері, әскери қолбасшылар, Батырлар, Еңбек ерлері, Халық қаһармандары, дүние жүзілік ғылымға үлес қосқан ғалымдар мен дүние жүзі елдерінің экономикасы мен ғылымы, мәдениеті т.б. туралы да мағлұматтар қамтылады. Сонымен қатар кейбір термин-мақалалар жөнінде молырақ түсінік алу үшін мақала соңында әдебиеттер көрсетіледі, кейбіреулеріне (термин-мақалаға) сызба, схема, сурет, безендіру, карта, беріледі. Сөздік (немесе тіл сөздігі) – белгілі бір тілдегі сөздердің (сөз тіркестерінің, идиомалардың) жиынтығын көрсететін анықтамалық еңбек. Сөздіктегі сөздер белгілі бір тәртіппен орналасады және олар не мағыналары жағынан түсіндіріледі, не екінші тілге аударылады. Сөйтіп ол тіл туралы, тілдегі сөздер, олардың сыр-сипаты туралы әр түрлі танымдық хабар береді. Сөздіктер өте ерте кезде пайда болған. Ол адамдардың рухани өмірінде үлкен рөл атқарады. Өйткені сөздікте сол дәуірдегі қоғам өмірінің бар білім түсінігі, дүниетанымы көрініс тапқан. Сөздіктердің міндеті – тілдің лексикалық байлығын (сөздерді, сөз тіркестерін) түгел жинап, оларды ретке келтіру (әліпбилік немесе тақырыптық жүйеге түсіру), ретке келтірілген әрбір сөзге, сөз тіркесіне тілдік тұрғыдан жан-жақты сипаттама беру. Сипаттама екі жақты жүреді. Бірі – тілдік бірліктердің сыртқы құрылымы жағынан, екіншісі – олардың мазмұны жағынан. Мазмұны жағынан тілдік бірліктердің мағыналары ашылып, сараланады, оларға анықтама берудің типтері анықталады. Ал құрылымы жағынан әрбір сөз бен тіркес туралы оқырманға неғұрлым мол тілдік лексикалық, грамматикалық, стильдік, этимологиялық т.б. мәліметтер беріледі [1:354].

Сөздіктер мынадай қызмет атқарады:

- атауыштық (сөздіктегі сөздер бір нәрсені атайды);
- есепке алушылық (сөздерді тіркейді, сақтайды және басқаларға жеткізеді);
- информациялық (бір нәрсе туралы хабар береді);
- нормативтік (сөздердің дұрыс мағыналары мен дұрыс қолданыстарын көрсетеді);
- коммуникативтік, яғни қатынас құралы қызметі (сөздіктер арқылы бір халық екінші халықпен тілдесе алады). Мұның бәрі қатынас құралы ретіндегі тілдің дұрыс қалыптасуы мен дамуына, көркеюіне жәрдемдеседі.

Сөздіктер бір-бірінен мынадай белгілері арқылы ажыратылады (жіктеледі, топтасады):

Сөздердің сипатталу мазмұнына қарай: энциклопедиялық сөздік (бұл сөздік сөздердің мағыналарын емес, сол сөздер белгіленген заттар мен ұғымдарды түсіндіреді), түсіндірме сөздік.

Сөздердің сипатталу мақсатына қарай: этимологиялық сөздік, орфографиялық сөздік, синонимдер сөздігі, омонимдер сөздігі, антонимдер сөздігі т.б.

Сөздердің неге, кімге арналғандықтарына қарай, яғни, арнаулы сөздіктер: терминологиялық сөздік, тарихи сөздік, көне сөздердің сөздігі, кісі аттарының сөздігі, жер-су атауларының сөздігі, жазушы тілінің сөздігі.

Сөздердің қамтылу деңгейіне қарай: үлкен сөздік (мысалы, қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі), орташа сөздік (қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігі), шағын сөздік (қазақша-орысша-қысқаша сөздік, мектеп оқушыларына арналған орфографиялық сөздік т.б.).

Сөздікке кірген бірліктердің лексикалық тұлғасына қарай: түбір сөздердің сөздігі, қосымша морфемалардың сөздігі, сөз тіркестерінің сөздігі, фразеологиялық сөздік т.б.

Сөздікке кірген сөздердің орналасуына қарай: әліпбилік (алфавиттік) сөздік, идеографиялық сөздік (сөздер әліпбилік тәртібімен емес, мағыналық жақындығына қарай орналасады), кері сөздік (сөздер кері әліпбилік ретпен орналасады) т.б.

Өзінің типі жағынан сөздіктер, ең алдымен, біртүрлі сөздіктер және екі (немесе көп тілді) тілді сөздіктер болып екіге бөлінеді. Біртүрлі сөздіктерге – түсіндірме сөздіктер, ал екітілді сөздіктерге аударма сөздіктер жатады. Екеуіндегі сөздер де әліпбилік ретпен орналасады.

Бұлардың ішіндегі негізгісі – түсіндірме сөздіктер. Түсіндірме сөздіктердің ана тілінің сөз байлығын халыққа насихаттауда, оларды нормаға түсіруде, зерттеуде әлеуметтік маңызы зор. Сөздік түсіндірме сөздердің мағыналарын, қолданысын, фонетикалық, грамматикалық және стилдік ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл сөздік кез келген уақытта жасалына бермейді. Оның жасалынуы үшін екі түрлі жағдай керек. Біріншісі – тіл жеткілікті дәрежеде дамыған, өскен жағдайда; екіншісі – сол тілдің тіл байлығын (лексикасын) нормалық тұрғыдан сипаттау қажеттігі сезілген жағдайда, яғни халық тілінің даму деңгейі жоғары сатыға көтерілген кезінде жасалынады. Оған көз жеткізу үшін көпшілік елдердегі түсіндірме сөздіктер Ғылым Академиясы бар елдерде ғана жасалатындығын айтсақ та жеткілікті. Екі тілді сөздіктердің де (бөтен

тілдің сөздерін ана тілінің сөздерімен түсіндіру) қызметі ерекше. Дүние жүзі халықтары бір-бірімен жақындасып, қоян-қолтық тірлік көзделіп отырған қазіргі дәуірде қазақша – шеттілше (орысша немесе ағылшынша), шеттілше – қазақша деген тәрізді екітілді сөздіктерді көптеп жасап шығару бұл – тілдерді оқып үйренуде, бір халықтың тілін екінші халық өкілдері игеруде, аудармасын жақсы жолға қоюда үлкен рөл атқаратындығы сөзсіз [1:231].

60-шы жылдардан бері қалыптасқан сұрыптау тәртібі бойынша анықтамалық әдебиет негізі бес топқа бөлінеді:

1. Жалпы (немесе әмбебап), ұлттық (аймақтық) – әмбебап, салалық (немесе арнаулы) энциклопедиялар мен энциклопедиялық сөздіктер; 2. Терминологиялық және лингвистикалық сөздіктер; 3. Саяси, экономикалық, географиялық, статистикалық (санақтық) және жалпы жұртқа арналған басқа да анықтамалықтар; 4. Өндірістік анықтамалықтар; 5. Әр түрлі анықтамалық-хабаршы әдебиет (баспалардың каталогтары мен библиографиялық көрсеткіштер, жоғары оқу орындарына түсетіндерге арналған анықтамалықтар т.б.).

Біріншіден, алдына қойған мақсатына және оқырмандар категориясына қарай анықтамалықтар былайша топтастырылады:

- бұқаралық-саяси анықтамалық;
- ғылыми;
- өндірістік;
- оқулық анықтамалық;
- көпшілік анықтамалық;
- тұрмыстық.

Екіншіден, мазмұнына қарай анықтамалықтар бірнеше түрге бөлінеді:

- комплексті анықтамалық;
- салааралық;
- салалық;
- ішкі салалық;
- мамандандырылған;
- маманның анықтамалығы;
- жолсерік анықтамалық;
- статистикалық;
- биографиялық сөздік;
- кестелер анықтамалығы;
- анықтамалық-каталог;
- күнтізбе-анықтамалық;
- жолсапар анықтамалық;
- толық анықтамалық;
- қысқаша анықтамалық.

Үшіншіден, басылымның ішкі мәтіндік және басқа да элементтер құрылымына қарай төмендегідей түрлерге бөлінеді:

- жүйелі анықтамалық;
- алфавиттік;
- жүйелік-алфавиттік типті;
- нөмірлі;
- хронологиялық;
- біртөмдік;
- көптөмдік.

Төртіншіден, көркемдік-техникалық безендірілуі және полиграфиялық орындалуы бойынша анықтамалықтар былайша топтастырылады:

- үстелге қойылатын анықтамалық;
- портативті анықтамалық (орташа форматтағы басылым);
- қалталық анықтамалық (көлемі кішірейтілген);
- қабырғалық (ілуге арналған басылымдар);
- иллюстрациялық;
- иллюстрациясыз;
- алынбалы-салынбалы;
- қосымшалы т.б.

Дүние жүзі бойынша әмбебап энциклопедиялық басылымдардың аса ірілері қатарына «Британика», (Британ энциклопедиясы) (АҚШ және Ұлыбритания), «Америка» энциклопедиясы (АҚШ), «Брокгауз – Ефрон» энциклопедиялық сөздігі (Ресей), «Үлкен Совет энциклопедиясы» (СССР), «Үлкен Брокгауз» және «Мейердің энциклопедиялық сөздігі» (Германия), «Эспаса» (Испания) секілді еңбектерді жатқызуға болады [2:320].

«Британика» (Encyclopaedia Britannica) – әмбебап энциклопедия. 1768 жылдан Эдинбургте (Ұлыбритания), кейіннен Лондонда шығып тұрды. XX ғасырдың басынан британ-америка баспасы; 40-жылдардың басынан бері америка баспа фирмасы «Британ энциклопедиясы» шығарады. 1974 жылы 30-томдық жаңа 15-басылымы шықты (1 т. – «Propaedia, 10 тт. – «Mikropaedia», 19 тт. – «Макропаедия», жыл сайын қайта басылып тұрады (1987 жж. – 32 тт.).

1938 жылдан «Британ энциклопедиясы» жылнамасы шығып тұрады, сондай-ақ ғылым, медицина туралы жылнамалар шығарылады. XX ғасырдың 40-жылдарының басынан Чикагодағы америка баспа фирмасы, Лондонда, Торонтода, Женевада, Токиода, Сиднейде және басқа жерлерде бөлімшелері бар. «Британ энциклопедиясын», сондай-ақ салалық энциклопедиялар, сөздіктер, жасөспірімдер мен балаларға арналған басылымдар, оның ішінде «Комптон» (Compton) энциклопедиясын, көркем әдебиет т.б. шығарады.

«Американа» (Theencyklopedia Americana) АҚШ-тағы әмбебап энциклопедия. Алғашқы

басылымы Нью-Йоркте 1903-04 жылдары 16 том болып жарық көрді. 1918 жылдан (материалдары ішінара жаңартылып) 30 том болып жарық көреді. 60 мыңнан астам мақаланы қамтитын басылымды «Грольер» баспа корпорациясы шығарады. 1923 жылдан «Америка энциклопедиясы» жылнамасы шығып келеді.

Ларусс энциклопедияларын (Librarie Larousse) 1852 ж. Парижде педагог әрі лексикограф П. Ларусс (1817-75) негізін қалаған «Ларусс» баспасы шығарады. Негізгі басылымдары: XIX ғасырда 15 том болып жарық көрген (1865-76, 2 қосымша том 1878 және 1890) Үлкен әмбебап сөздік, 10 томдық «Үлкен энциклопедиялық Ларусс» (1960-64, қосымша том – 1968), 1985-87 жылдары бұл басылым тағы да 15 том болып жарық көрді т.б. 1906 жылдан біртөмдік «Кіші Ларусс» үзбей шығып келеді, сонымен бірге көптеген салалық «ларусстар» шығарылады.

«Мейердің энциклопедиялық сөздігі» – 1926 ж. Гота қаласында неміс баспагері Й. Мейер (1796-1856) негізін қалаған «Библиографиялық институт» баспасында шығарылады. Негізгі басылымдар – «Үлкен энциклопедиялық сөздік» (1840-55), 46 негізгі және 6 қосымша томнан тұрады. Осы баспадан «Мейердің қалтаға салып-жүретін сөздігі» А-Z (1963), «Мейердің жаңа сөздігі» 9-том, 1961-69 (1971-78 ж. 2-басылымы 18 том) т.б. 1953 ж. Мангеймде «Библиографиялық институт» атты акционерлік қоғам құрылды. Ол «Мейердің энциклопедиялық сөздігінің» 25 томдығын (1971-79, қосымша 26 том – 1980 және 15 томдық (1981-86) шығарды, 1974 жылдан жылнамалар шығарып келеді.

«Италияның ғылым, әдебиет және өнер энциклопедиясы» («Итальяна») әмбебап энциклопедия, Римде 1929-39 жылдары 36 том болып жарық көрді. 1948-49 жж. және 1961 ж. 2 қосымша томнан шығарылды.

Брокгауз (Brockhaus) неміс баспа фирмасы 1805 ж. Амстердамда (кейіннен Альтенбург және Лейпциг) Ф.А. Брокгауз (1772-1823) негізін қалаған. 1808 жылдан энциклопедияны «Брокгауз» деген атпен шығарды. (XIX ғасырда 14-басылымы шықты); 15-басылымы (1928-37 жылдары 21 том болып Лейпцигте, 18-басылымы (1977-81, 12 том, Висбаден), «Үлкен Брокгауз» деген атпен жарық көрді. 80-жылдары Ф.А. Брокгауз библиографиялық институтының фирмасы «Лангеншейдт» баспа тобына кіреді.

«Үлкен совет энциклопедиясы» (ҮСЭ), СССР-де шыққан әмбебап энциклопедиялық басылым, 1-басылымы – 1926-47, 65 негізгі том,

СССР – жеке томы, 65 мың мақала, таралымы 50-80 мың дана; бас ред. О.Ю. Шмидт (1941 жылға дейін); 2-басыл., 1950-58, 50 негізгі том, 51 қосымша том; 100 мыңға жуық мақала, таралымы 250-300 мың дана; 2-томдық көрсеткіш (1960); бас ред. С.И. Вавилов (1951 ж. дейін), Б.А. Введенский (1951 жылдан), 3-басылымы 1969-78, 30 том; 100 мыңға жуық мақала, таралымы 630 мың дана, 1 томдық алфавитті есім көрсеткіші (1981); бас ред. А.М. Прохоров (1969 жылдан); шет тіліне аударылып АҚШ-та, Грекияда басылды. «ҮСЭ»-ның методологиялық тәжірибесі «Кіші совет энциклопедиясын» (3-басылымы 1928-60), басқа да әмбебап анықтамалықтар, оның ішінде бір томдық «Совет энциклопедиялық сөздігін» (1991) дайындауда пайдаланылды. Және де елде энциклопедия шығару ісін дамытуға ықпал етті. 1957-90 жылдар аралығында «ҮСЭ»-ның жылнамалары шығып тұрды.

«Үлкен Ресей энциклопедиясы» – анықтамалық-энциклопедиялық басылым. Москвада шығарылады. 1925 жылы «Совет энциклопедиясы» акционердік қоғамы ретінде құрылған. 1930 жылдан Мемлекеттік сөздік – энциклопедиялық баспа, 1935-49 жылдары мемлекеттік институт (1944-49 ж. мемлекеттік ғылыми баспа), 1959 жылға дейін «Үлкен совет энциклопедиясы», 1963 ж. дейін «Совет энциклопедиясы», 1963 жылдан баспа осы атымен анықтамалық-энциклопедиялық және 1974 ж. дейін лингвистикалық анықтамалық басылымдар шығарды.

Қазіргі атымен 1991 жылдан аталады. Баспа әмбебап, салалық энциклопедиялар, ғылымның, техника мен мәдениеттің әр түрлі саласына арналған энциклопедиялық сөздіктер, аймақтық, өмірбаяндық және басқа анықтамалық басылымдар шығарады. 1926-1991 жылдары 635 томдық жалпы тиражы 88,5 млн данаға жуық басылым жарыққа шықты.

Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдері ішінде қазіргі таңда анықтамалық басылымдар шығаруда Ресейдің жөні бөлек. Бұрын да талай энциклопедиялары болған. Ол елде әр түрлі энциклопедиялар шығаратын баспалар көп. Сондықтан, Ресей энциклопедиялары сан түрлі, әрі әр түрлі көзқарастарды ұстанған.

Мысалы: «Кто есть кто в России и ближнем зарубежье» (1993), «Кто есть кто в России и бывшем СССР» (1994), «Все обо всем» (1996), «Энциклопедия офиса» (1995), «Диктаторы и тираны» (ағылшын тілінен аударма), «Рекорды природы и человеческой деятельности» (1994), «Книга рекордов Гиннеса» (1998, ағылшын тілінен аударма), «Энциклопедия Ума и Словарь

избранных мыслей авторов всех народов и всех веков» (1998), «Как решить кроссворд» (1993), «Этюды о великом: «Книга о вечном и вечных» (1997), «Все о женщине или женщина – это все» (1993), «Новая Россия: Информационно-статистический альманах: Государство. Экономика. Бизнес. География. Экология. Здоровье и спорт. Культура. Наука. Образование» (1994), «Российская Еврейская энциклопедия» (1994), «Хроника человечества» (1996), «Энциклопедия для мужчин» (1992), «Энциклопедия для женщин», «Энциклопедия молодой семьи» (1991), «Карманная энциклопедия» т.б.

Қазіргі таңда Қазақстанда шығарылатын энциклопедиялық әдебиеттер де қоғамдық өмірдің сан-саласына арналып, алуан тақырыпты қамтиды. Оған қазақ анықтамалық басылымдарының жіктелісін көрсете отырып көз жеткізуге болады.

Типология – (гректің *typos* – таңба, *logos* – сөз деген ұғымынан шыққан) заттарды немесе құбылыстарды қандай да болсын бір белгілерінің ортақтығына, ұқсастығына қарай жіктеу.

1. Әмбебап энциклопедиялар: «Қазақ совет энциклопедиясы» (12 томдық, 1972, 1980).

2. Ұлттық-әмбебап энциклопедиялар: «Қазақстан» (көптомдық; 1-томы, 1998, 2-томы, 2000, 3-томы, 2001, 4-томы, 2002).

3. Аймақтық-әмбебап энциклопедиялар: «Қарағанды. Қарағанды облысы» (1996), «Ақмола» (1995), «Маңғыстау» (1997), «Атырау» (2000), «Батыс Қазақстан облысы» (2002).

4. Қысқаша энциклопедиялар: «Қазақ ССР» (4 томдық; 1984-1991).

5. Энциклопедиялық анықтамалықтар: «Қазақ Советтік Социалистік Республикасы» (1981), «Алфавитті пән есім көрсеткіші» (1982), «Алматы» (1983, екінші басылымы – 1996), «Қазақтар» (9 томдық; 1998), «Боздақтар» (көптомдық, 1994).

6. Салалық энциклопедиялар мен энциклопедиялық сөздіктер:

а) Әдебиет мәселелеріне арналған: «Қазақстан жазушылары» (1982), «Советтік Қазақстан жазушылары» (1987), «Қазақ әдебиеті энциклопедиясы» (1999), «Әдебиеттану. Терминдер сөздігі» (1996) т.б.

ә) Тіл мәселесіне арналған: «Қазақ тілі» энциклопедиясы (1998), «Қазақ тілінің сөздігі» (1999), «Абай тілінің сөздігі» (1968), М. Әуезовтың «Абай жолы» романының жиілік сөздігі, М. Әуезовтың «Қараш-Қараш оқиғасы» повесінің алфавиттік-жиілік сөздігі (1989) т.б.

б) Балаларға арналған: «Негеш» (1995), «Олкім. Бұл не». (3 томдық, 1985).

в) Көпшілікке арналған:

«Шаңырақ» (1989), «Ислам» (1998), «Әлемде талай қызық бар» (1986) т.б.

г) тұлғалық энциклопедиялар: «Абай» (1995).

7. Арнаулы сөздіктер: «Саяси сөздік» (1959), «Саяси энциклопедиялық сөздік» (1998), «Философиялық сөздік» (1996). «Жұмысшының экономикалық анықтама сөздігі» (1975), «Өсімдік қорғаудың орысша-қазақша анықтамалық сөздігі», «Қазақстан Республикасы заңдарының терминологиялық сөздік-анықтамасы» (1999) т.б.

8. Саяси, экономикалық, географиялық және жалпы жұртқа арналған басқа да анықтамалықтар: «Экономикалық сөздік анықтамалық» (1999), «Салық терминдерінің орысша-қазақша сөздік анықтамалығы» (1996), «Кто есть кто в Казахской науке» (1999), «Атақты адамдар өмірінен» (1992), «Кто есть кто в республике Казахстан» (1995), «Элита Казахстана» (1997) т.б.

9. Энциклопедиялық бір томдық жинақтар:

«Айқап» (1995), «Құрманғазы» (1999), «Қорқыт ата» (1999), «Оңтүстік Қазақстан облысы тарихы мен мәдениетінің ескерткіштер шежіресі» (1994), «Ұлы Тұранның ұлдары» (1998), «Алаштың ардагер азаматтары» (1996) т.б.

10. Әр түрлі анықтамалық хабаршы әдебиеттер:

Баспалардың каталогтары; жоғары оқу орнына түсетіндерге арналған анықтамалықтар; библиографиялық көрсеткіштер т.б.

Қазақ библиографиясы, негізінен, қазақ баспасөзінің даму тарихымен тығыз байланысты. 1900 жылы Қазан қаласында Қазақстан туралы А.Е. Алекторовтың «Указатель книг, журнальных статей и заметок о киргизах» деген көрсеткіші жарық көрді. Бұл салада алғаш еңбектенгендердің бірі – белгілі орыс этнографы, археологы және антропологи, «Киргизы Букеевской орды» дейтін еңбектің авторы Александр Николаевич Харузин (1864-1933). Ол Бөкей ордасы қазақтарының арғы бергі тарихын, өмірін зерттей жүріп, «Библиографический указатель статей, касающихся этнографии киргизов и каракиргизов 1734-1889 гг» деген көрсеткіш жасады [3:124].

Алғашқы қазақ библиографы ретінде «Қазақ тілінде басылған кітаптар көрсеткіші» (1926) атты библиографиялық еңбек жазған М. Дулатұлының есімін атауға болады.

Библиография ісімен Кітап палатасы ғана емес, көптеген кітапханалар, ғылыми зерттеу институттары, жекелеген ғалымдар мен маман

библиографтар шұғылданады. Тарих, әдебиет, тілбілімі, психология, бейнелеу өнері, музыкалық шығармалар секілді салалардан арнайы библиография салалары жасалды. Жеке жазушылар жөнінде де библиографиялық көрсеткіштер көбейіп келеді.

Қазақ ССР баспасөзінің жылнамасы тоқсан сайын шығып отырған. Баспасөздің төменгі салалары енгізілген:

- а) кітап летописі (жылнамасы),
 - б) журнал мақалаларының шежіресі,
 - в) музыкалық шығармалар шежіресі,
 - г) кітаптарға жазылған рецензия, сын мақалалары шежіресі.
- д) Қазақстанда шығатын мерзімді баспасөздің көрсеткіші.

Әрбір жыл ішінде жарық көрген баспасөз статистикасы келесі жыл шежіресінің бірінші санында беріліп отырады.

Анықтамалық әдебиеттер қатарына әр түрлі күнтізбелерді де жатқызуға болады.

«Қазақ календары» Орынборда «Қазақ мемлекеттік баспасы» 1923 жылы араб әрпімен шығарған календарь («Киригизкий календарь»). Оған табель календары, айдың римше және арабша атауы, күн аттары, қазақ халқының тарихынан қысқаша материалдар, жұмысшы табының көсемдері, РК (б) Птарихынан, комсомолдар, шаруалар, әйелдер өмірінен, республиканың географиялық сипаттамасы, әкімшілік аудандары, ауыл шаруашылығы, өнеркәсібі жайында түрлі тақырыпқа кеңестер берілді. Бұл бұдан кейінгі уақыттарда анықтамалықтар шығаруға жол ашты. Кейінаты «Шаруа календары» делініп, латын әрпімен 1931 жылға дейін Қызылордадан шықты. Оны жазып құрастырғандар: Б. Майлин, І. Жансүгіров, Е. Алдоңғаров, А. Асылбеков, Ә. Мұстафин.

1959 жылдан бастап «Қазақ календары» деген атпен шығып келеді [4:218].

1931 жылдың календары – Алматы: Қазмембас., 1931.

Жыл он екі ай (1987).– Бастауыш класс оқушыларына арналған әдеби календарь.

Жыл он екі ай (1981).– Балаларға арналған әдеби календарь. Өңгімелер, өлеңдер, жұмбақтар.

Қазақстан Республикасының туы: календарь (1998).

Қазақстан Республикасының елтаңбасы: календарь (1998).

Түркістан: календарь (1998).

Қазақстан Республикасының 2000 жылы аталып өтетін және еске алатын күндері (1999) т.б.

Қазақ анықтамалық-энциклопедиялық басылымдарының даму жолдарын төмендегіше кезеңдеуге болады:

Бірінші кезең – 1917 жылы Қазан төңкерісіне дейінгі (алғашқы қазақ сөздіктері шыққан) кезең.

Екінші кезең – төңкерістен кейінгі (1920 жылдардан бастап) кезеңнен бастап 70-ші жылдардың басына дейінгі кезең. Бұл кезеңде негізінен салалық, терминологиялық т.б. сөздіктер жаппай шығарылды.

Үшінші кезең – 1972-1990 жылдар аралығы. Бұл кезеңде Қазақстанда алғаш рет әлемдік үлгідегі әмбебап және салалық энциклопедиялар жарық көре бастаған, энциклопедиялық әдебиет шығаруда дамудың жаңа жолына түскен негізгі кезең.

Төртінші кезең – 1990-шы жылдардың басынан қазіргі күндерге дейінгі аралық. Ел тәуелсіздігіне негізделген бұл – жаңа кезеңде шығарылып жатқан энциклопедиялық басылымдар заман талаптары, ұлт мүддесі тұрғысынан қарастырылуда.

Әдебиеттер

- 1 Қазақ тілі. Энциклопедия.– Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі Қазақстан даму институты, 1998. – 508 б.
- 2 Большой энциклопедический словарь // гл. ред. А.М. Прохоров. – 2-е изд., перераб., доп. – СПб.: Норинт, 1997. – С. 1456.
- 3 Елеукенов Ш. Кітаптану негіздері: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 176 б.
- 4 Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия / Бас ред. М. Қозыбаев. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясы Бас редакциясы, 1984. – Т.1. – 592 б.

References

- 1 Kazak tili. Jenciklopedija. – Almaty: Kazakstan Respublikasy Bilim, madeniet zhane densaulyk saktau ministrliği Kazakstan damu instituty, 1998. – 508 b.
- 2 Bol'shoj jenciklopedicheskij slovar' // gl. red. A.M. Prohorov. – 2-e izd., pererab., dop. – SPb.: Norint, 1997. – S. 1456.
- 3 Eleukenov Sh. Kitaptanu negizderi: oqu quraly. – Almaty: Sanat, 1997. – 176 b.
- 4 Kazak SSR. Kyskasha jenciklopedija / Bas red. M. Qozybaev. – Almaty: Qazaq sovet jenciklopedijasy Bas redakciyası, 1984. – T.1. – 592 b.